

vodou ritueel in Haïti, waarbij de emoties die de ‘witte’, vrouwelijke wetenschapper meemaakt eigenlijk een zwaarder accent krijgen dan de wetenschappelijke duiding.

Ook in de tweede afdeling waarin het contact met het ‘goddelijke’ naar voren komt, staan eigenlijk de ervaringen van de auteurs centraal. In de bijdrage over *Wicca* zijn het de emoties van de auteur, zelf ‘geroepen’ en geïnitieerd tot ‘heks’, die belangrijk zijn. Net als dat het geval is bij de uit Nigeria afkomstige en al 34 jaar in Engeland wonende en werkende verpleegster die over bezetenheid in de uit Benin stammende *Celestial Church of Christ*, waar ze lid van is, vertelt.

De cultureel-antropologische bijdragen in de derde afdeling *Children accused* over bezetenheid in ‘verre vreemde landen’ zijn niet zonder belang. Maar voor mij waren de meest interessante bijdragen te vinden in het deel waar ‘de kinderen des duivels’ in de westerse en *dito* christelijke kerken een plaats kregen. Hierin waren ook de meest maatschappelijk relevante bijdragen te vinden omdat ze onderwijzend personeel, sociale werkers en politie op het spoor kunnen zetten van mogelijk fysieke en geestelijke mishandeling van kinderen. Want voorkomen blijft ook in Nederland voorsnog broodnodig. Het zou dan ook geen kwaad kunnen dat een aantal opstellen in het Nederlands wordt vertaald en onder de ogen van onderwijzend personeel, sociale werkers, hulpverleners, en politie in steden en dorpen waar minderheden met dit soort opvattingen aanwezig zijn komt. Er zal zeker een vervolg op *The devil’s children* komen, hopelijk krijgen daarin de ‘onderzoekers’ minder ruimte voor hun ervaringen en wordt die ruimte besteed aan de analyse van de gedragingen van de ‘opvoeders’ van ‘de duivelse kinderen’. Daarin hoeven geen afzonderlijke onderzoeksverslagen van de rituelen in de exotische landen aanwezig te zijn. Wel kan een terugkoppeling van de analyse van de rituelen in het westen en het land van oorsprong daarbij dienstbaar zijn.

Durk Hak

(als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen te Groningen)

Kooiman, Dick (2009), *Kapitalisme, kolonisatie en cultuur. Arme en rijke landen in historisch perspectief*, Amsterdam: KIT Publishers, pp. 293, ISBN-13 9789460220142, € 24.95.

De grote verschillen tussen rijke en arme landen laten zich niet eenvoudig verklaren. Gedurende de eerste fase van ontwikkelingssamenwerking heeft de internationale gemeenschap gewerkt vanuit de veronderstelling dat de ‘onderontwikkelde landen’ te maken hadden met een achterstand ten opzichte van de ‘ontwikkelde landen’. Deze betrekkelijk simpele diagnose leidde tot een strategie waarbij de overdracht van middelen centraal stond. Rijke landen stelden op betrekkelijk bescheiden schaal voedsel en kleren, kennis en kunde en financiële budgetten ter beschikking. De Marshall hulp van de Verenigde

Staten aan het door oorlogen verwoeste en verarmde Europa vormde het model. In de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw verschoof de diagnose. De achterstand was – volgens deze diagnose – mede een gevolg van onrechtvaardige internationale economische verhoudingen. De inzet concentreerde zich op het creëren van een Rechtvaardige Internationale Orde, met allerlei afspraken over de handel in grondstoffen, stabilisering van exportopbrengsten, markttoegang, etc. Vanaf de jaren tachtig verschoof de diagnose nogmaals: de ontwikkelingslanden zelf hadden – volgens deze diagnose – gefaald in hun financieel-economisch beleid. Ze werden door de zogenoemde Bretton Woods instituties gedwongen tot structurele aanpassingen: liberalisering van markten en privatisering van nutsbedrijven.

Na de ineenstorting van het communisme leefde de gedachte dat de wereld-gemeenschap zich volop zou kunnen bezighouden met het armoede- en milieuvraagstuk, ongehinderd door de verlamdende koude oorlog. De millenniumdoelstellingen zijn de uitdrukking van deze hoop. Alle landen hebben zich gecommitteerd om de omvang van de armoede in de wereld in 2015 te halveren ten opzichte van 1990. Niets duidt erop dat deze doelstellingen wereldwijd gehaald zullen worden.

De hardnekkigheid van de verschillen tussen rijke en arme landen doet de vraag rijzen of de gebezigde diagnose en therapie goed gekozen zijn. Het boek van Dick Kooiman geeft geen rechtstreeks antwoord op deze vraag. Wel geeft hij een interessant overzicht van de historische achtergronden van de kloof tussen rijke en arme landen. Hij beweegt zich daarbij tussen drie verschillende posities. De eerste positie is gegeven met de wereld-systeemtheorie, verbonden met de naam van Immanuel Wallerstein.¹ De (kapitalistische) economie zorgt voor de samenhang in het wereldwijde systeem, waarbij de rijke landen de arme landen bijna letterlijk arm gemaakt hebben. De tweede positie stelt juist de cultuur centraal, met name de kracht van de Europese cultuur. De naam van David Landes is onlosmakelijk verbonden met deze visie.² Daarbij benoemt Landes – in waarderende zin – vooral de calvinistische arbeidsmoraal. Waar Karl Marx meeklinkt in de positie van Wallerstein, klinkt Max Weber door in de positie van Landes. Kooiman ziet een belangrijke overeenkomst tussen Wallerstein en Landes. Beiden stellen ‘Europa’, of beter: de economische respectievelijk culturele dominantie van Europa centraal als verklarende factor van de kloof tussen arme en rijke landen.³ De derde positie stelt juist dit ‘misplaatst Europees superioriteitsgevoel’ onder kritiek. Kooiman verbindt deze positie met de naam van John Hobson.⁴ De geschiedenis van ‘niet-Europa’ kan volgens Hobson cs niet beschreven worden als louter resultante van Europese interventies.

Kooiman weet de verleiding te weerstaan om voor één van deze posities te kiezen. Hij gebruikt deze drie visies om de geschiedenis van enkele landen, werelddelen en sectoren te duiden. Geen van deze visies is op zich zelf afdoende om te komen tot een goede diagnose. Maar gezamenlijk reiken ze wel een goed handvat aan om de verschillen tussen rijke en arme landen te duiden.

In het kader van deze bespreking is het interessant om iets specifieker in te gaan op de rol van religie. Daarbij is het goed om vast te stellen dat de studie van Kooiman zich vooral richt op de materiële (economische) kanten van het bestaan. Religie komt in beeld voor zover religie – naar het oordeel van de beschouwer – invloed uitoefent op de economische prestaties van mensen en landen. David Landes is op dit punt zeer uitgesproken, omdat hij in navolging van Weber een directe – causale – relatie ziet tussen het calvinisme en economische successen. Hij wijst daarbij vooral op een open houding ten opzichte van wetenschap en technologie, een sobere consumptiestijl en een ethos van hard werken. Andere religieuze tradities zoals het katholicisme, de oosterse orthodoxie, de islam en het hindoeïsme hebben – naar het oordeel van Landes – op deze punten minder te bieden.

Kooiman grijpt in een paragraaf over het Indiase kastenstelsel terug op Weber. Weber kenschetst de calvinist als iemand die de wereld ziet als een werkterrein en de hindoe als iemand die de wereld ervaart als een tovertuin of een zinsbegoocheling (p. 119). Kooiman meent dat Weber deductief te werk ging: hij zocht zijn vertrekpunt in teksten en trok vervolgens directe lijnen naar de maatschappelijke werkelijkheid. Kooiman heeft een voorkeur voor empirisch veldonderzoek, dat o.a. aantoonde dat mensen hun leven goed kunnen verdelen in bijvoorbeeld een religieus compartiment (hindoe) en een economisch compartiment (ondernemer). Ook wijst hij op het werk van Gijsbert Oonk die op basis van zijn onderzoek in India concludeert dat economische factoren veel meer bepalend zijn voor industriële ontwikkeling dan religieuze factoren.

Kooiman gaat ook in op de vraag of de islam een rem op ontwikkeling is (p. 215 e.v.). Vanuit het perspectief van Landes zal deze vraag zonder meer bevestigend beantwoord moeten worden. Kooiman wijst op de economische achterstand van de verschillende islamitische landen, op de ondergeschikte positie van vrouwen in deze landen en op het renteverbod. Omdat Kooiman weigert de islam vast te prikken op een vermeende essentie, legt hij geen directe causale relatie tussen de islam en de economische achterstand. Hij lijkt te neigen tot het standpunt dat de islam één van de factoren is die bijdraagt aan de huidige situatie van de landen in het Midden-Oosten, niet meer en niet minder.

Ook in zijn beschouwing over de Chinese cultuur (p. 265) richt Kooiman zijn pijlen op Weber. Waar de calvinist de wereld zou willen hervormen in overeenstemming met de bedoelingen van zijn God, zou de confucianist zich juist willen aanpassen aan de wereld als de best denkbare wereld. Vanuit deze veronderstelling moet het confucianisme – net als het hindoeïsme – wel een grote hindernis zijn voor economische vooruitgang. Herman Kahn daarentegen meent dat een confucianistisch georganiseerde maatschappij juist superieur is aan het Westen.⁵ Het confucianisme zorgt z.i. voor de vorming van persoonlijk toegewijde individuen en een sterk gevoel van loyaliteit aan familie, onderneming en overheid. Kahn gaat met andere woorden mee met Landes waar het gaat om de betekenis van cultuur en religie voor economische ontwikkeling, maar distantieert zich van Landes' voorkeur voor het calvinisme (en eurocentrisme).

Met het bovenstaande is zeker geen recht gedaan aan de rijkdom van Kooimans *Kapitalisme, kolonisatie en cultuur*. Kooiman biedt inzicht in een aantal verklaringen van de economische kloof tussen rijke en arme landen. Hij houdt afstand van de meer 'extreme' posities. Het boek bevestigt wel het beeld dat religie (en levensbeschouwing) van betekenis is voor economische ontwikkeling. Maar religie zal nooit de enige en wellicht ook nooit de belangrijkste factor zijn. De interactie met andere factoren, daar liggen m.i. de uitdagingen voor verder onderzoek.

David Renkema

(stichting Oikos te Utrecht, coördinator van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling, een samenwerkingsverband tussen Cordaid, ICCO, Islamitische Universiteit Rotterdam, Seva Network Foundation en Stichting Oikos)

Noten

- 1 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, New York: Academic Press, 1974, 1980 and 1989 (drie delen).
- 2 Landes, David S. (1998), *The Wealth and Poverty of Nations: why some are so rich and some so poor*, London: Little Brown and Company.
- 3 Europa lijkt in het boek naast het Europese continent ook de Verenigde Staten, Australië, Nieuw-Zeeland en Canada te omvatten.
- 4 John Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilisation*, Cambridge: Cambridge University Press. 2004.
- 5 Herman Kahn, *World Economic Development: 1979 and beyond*, London: Croom Helm, 1979.

Lamers, Harrie (2009), "Ik leerde met hun door hun weg te gaan" *Nederlandse religieuzen en de Romanisering van de Braziliaanse katholieke kerk*, Zoetermeer: Boekencentrum Academic, pp. 452, ISBN 9789023923725, € 35,00.

Ook de academische keuken kent vele smaken: van haute cuisine met een fijne theoretische structuur tot stampot met veel en voedzame informatie. Dit dikke proefschrift van meer dan 450 pagina's is meer van het type stampot. Het biedt veel interessante nieuwe feiten vooral in de vele voetnoten, maar weinig theoretisch kader noch verklaringen. Ik heb dit boek met veel interesse gelezen omdat ik zelf ooit behoord heb tot de vele honderden Nederlandse religieuzen die naar Brazilië getrokken zijn vanwege het lokale priestergebrek. En zoals de schrijver opmerkt: de missionarissen bekeerden niet de Brazilianen, maar zij